

Η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης (Focus Groups) στην ποιοτική κοινωνική έρευνα

Θεόδωρος Ιωσηφίδης*

Περίληψη

Στόχος του άρθρου είναι η παρουσίαση και ανάλυση της χρήσης της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης (Focus Groups) στην κοινωνική έρευνα και ειδικότερα στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Εξετάζονται οι βασικές διαστάσεις των χρήσεων και των εφαρμογών της μεθόδου στη σύγχρονη κοινωνική έρευνα: θεωρητικές και επιστημολογικές προϋποθέσεις, εμπειρικές εφαρμογές και περιπτώσεις, αυτόνομη χρήση της μεθόδου, πολυμεθοδολογικές προσεγγίσεις κ.λπ.

1. Εισαγωγή

Ο βασικός στόχος του άρθρου αυτού είναι η παρουσίαση ορισμένων βασικών διαστάσεων της χρήσης της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης (focus groups) στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Αρχικά γίνεται προσπάθεια να οριστεί και να διασαφηνιστεί η ποιοτική κοινωνική έρευνα δίδοντας έμφαση τόσο στις διαφορές όσο και στις ομοιότητες καθώς και στη συνεργασία με την ποσοτική έρευνα. Στην συνέχεια η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης τοποθετείται στο πλαίσιο της σύγχρονης διεπιστημονικής ποιοτικής κοινωνικής έρευνας και αναλύονται βασικές πλευρές της χρήσης της

* Ο Θεόδωρος Ιωσηφίδης είναι λέκτορας στις Μεθόδους των Κοινωνικών Επιστημών στο Τμήμα Γεωγραφίας στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου.

μεθόδου είτε αυτόνομα είτε σε συνδυασμό με άλλες. Τέλος, δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στο σχεδιασμό της έρευνας με Ομάδες Εστίασης ξεκινώντας από την οριοθέτηση του ερευνητικού προβλήματος και περνώντας στην επιλογή των συμμετεχόντων και στο σχεδιασμό της δομής της Ομάδας, στο σχηματισμό του πλαισίου συζήτησης και των ερωτήσεων, στο ρόλο του διαμεσολαβητή και στην ανάλυση των αποτελεσμάτων.

2. Η ποιοτική κοινωνική έρευνα: Θεωρία και πράξη

Η ποιοτική κοινωνική έρευνα και οι ποιοτικές μεθοδολογίες γενικότερα αποτελούν σχηματικά, ένα από τα δύο μεγάλα μεθοδολογικά παραδείγματα και ερευνητικά εργαλεία στις κοινωνικές επιστήμες. Τα βασικά ζητήματα που σχετίζονται με την ποιοτική μεθοδολογία (όπως και με κάθε μεθοδολογία) είναι η ερευνητική και μεθοδολογική προσέγγιση, το ερευνητικό πρόβλημα, η θεωρητική αφετηρία του ερευνητή και τα συγκεκριμένα μεθοδολογικά εργαλεία άντλησης γνώσης από το ερευνητικό πεδίο.

Οι ποιοτικές μέθοδοι εφαρμόζονται σε ερευνητικά εγχειρήματα και προσεγγίσεις που έχουν ως βασικό στόχο τη διερεύνηση ποιητήτων και πιο συγκεκριμένα κοινωνικών ποιητήτων. Με άλλα λόγια έχουν στόχο την αποκάλυψη σχέσεων ή συσχετίσεων ανάμεσα σε κοινωνικά υποκείμενα και κοινωνικές ομάδες, την περιγραφή, ανάλυση και κατανόηση κοινωνικών διαδικασιών, τη διατύπωση ή αναδιατύπωση υποθέσεων και θεωρητικών θέσεων για το κοινωνικό γίνεσθαι και τη διακρίβωση κοινωνικών σχέσεων, θέσεων και ρόλων. Η ποιοτική έρευνα στοχεύει στην περιγραφή, ανάλυση, ερμηνεία και κατανόηση κοινωνικών φαινομένων, καταστάσεων και ομάδων απαντώντας κυρίως στα ερωτήματα «πως» και «γιατί» (Λάζος, 1998). Ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή η ποιοτική μεθοδολογία διαπερνά και αφορά σε μια σειρά από κοινωνικές επιστήμες και αναδεικνύεται σε κατεξοχήν διεπιστημονική προσέγγιση πολύπλοκων και πολυδιάστατων κοινωνικών φαινομένων στη μελέτη των οποίων συμβάλλουν περισσότεροι του ενός κοινωνικό-επιστημονικοί κλάδοι.

Η εφαρμογή ποιοτικών μεθοδολογιών εξαρτάται από τη φύση του ερευνητικού προβλήματος και από τις συγκεκριμένες επιλογές του ερευνητή. Πολλά ερευνητικά ερωτήματα και προσεγγίσεις

αναφέρονται σε κοινωνικά φαινόμενα, ομάδες και καταστάσεις για τα οποία ο βασικός στόχος είναι η διερεύνηση και η ανάλυση της δομής και λειτουργίας τους καθώς και των κοινωνικών σχέσεων (αίτια, συσχετίσεις, συνέπειες) που τα χαρακτηρίζουν και όχι η απλή αναγωγή τους σε μετρήσιμες ποσότητες. Επίσης ανάλογα με την οπτική του εκάστοτε ερευνητή έμφαση μπορεί να δίδεται στα ποιοτικά, μη μετρήσιμα χαρακτηριστικά κάποιου κοινωνικού φαινομένου με στόχο την εξήγηση, την ερμηνεία, την κατανόηση, την ανάπτυξη ή την επιβεβαίωση μιας θεωρίας ή την αποκάλυψη αιτιακών σχέσεων.

Η θεωρητική αφετηρία και το υπόβαθρο της ποιοτικής μεθοδολογίας παίζουν το βασικότερο ίσως ρόλο στον ερευνητικό σχεδιασμό, στην επιλογή των ερευνητικών και μεθοδολογικών εργαλείων, στη διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων και γενικότερα στη σύνδεση θεωρίας και πράξης. Ακόμη και ερευνητές που έχουν ασαφή θεωρητικό υπόβαθρο και βασικό στόχο την ανάπτυξη πρωτογενούς θεωρίας μέσα από την επαφή με το ερευνητικό πεδίο είναι μέλη της συνολικής κοινωνίας και ειδικότερων κοινωνικών συνόλων και χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένη ιδεολογία, αξίες, πεποιθήσεις και πιστεύω, που αναπόφευκτα επηρεάζουν τις ερευνητικές τους επιλογές και πρακτικές. Οι ερμηνευτικές, φαινομενολογικές, μεταμοντέρνες ή κριτικές θεωρητικές προσεγγίσεις είναι αυτές που κυριαρχούν στην εφαρμογή της ποιοτικής μεθοδολογίας, αν και αυτό δεν είναι απόλυτο. Ερευνητές με θετικιστικό και μεταθετικιστικό θεωρητικό υπόβαθρο αναλαμβάνουν και φέρνουν σε πέρας έρευνα με σημαντική ή κυρίαρχη την ποιοτική διάσταση (Λάζος, 1998· Κυριαζή, 1999).

Τα βασικότερα μεθοδολογικά εργαλεία άντλησης γνώσης από το ερευνητικό πεδίο, στα πλαίσια μιας ποιοτικής έρευνας είναι η συμμετοχική παρατήρηση, η συνέντευξη έρευνας, η βιογραφική ανάλυση, η ιστορική συγκριτική μέθοδος, η ανάλυση περιεχομένου, οι μελέτες περίπτωσης, η έρευνα με τη βοήθεια ομάδων (σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται και οι Ομάδες Εστίασης) και άλλες. Η χρήση των μεθοδολογιών αυτών είναι δυνατόν να γίνεται μεμονωμένα ή και σε συνδυασμό, και εξαρτάται κάθε φορά από το είδος και τη φύση του ερευνητικού προβλήματος και από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ερευνώμενου πληθυσμού. Η ανάπτυξη της ποιοτικής έρευνας τόσο μεθοδολογικά όσο και σε εφαρμογές μπορεί να χαρακτηριστεί εντυπωσιακή και σχετίζεται με μια σειρά από κοινωνικές επιστήμες, όπως η κοινωνική και η πολιτισμική ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η ανθρωπο-

γεωγραφία και άλλες, καθώς και με μια σειρά από κοινωνικά φαινόμενα και διαδικασίες, η μελέτη και η ερευνητική προσέγγιση των οποίων είναι διεπιστημονική.

Θα πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει μεθοδολογία έρευνας στην «καθαρή» της μορφή. Τα ποιοτικά δεδομένα, στις περισσότερες των περιπτώσεων είτε είναι δυνατόν να ποσοτικοποιηθούν έστω και για περιγραφικούς λόγους, είτε να συμπληρωθούν και να ενισχυθούν με ποσοτικά στοιχεία. Επίσης είναι αδύνατον να φανταστούμε ολοκληρωμένες ποσοτικού χαρακτήρα εμπειρικές έρευνες οι οποίες δεν περιέχουν θεωρητικό υπόβαθρο, αξιολογικές κρίσεις ή ερμηνευτικές τοποθετήσεις και αιτιολογήσεις. Το γεγονός αυτό αντανακλάται στην ανάπτυξη πολυμεθοδολογικών προσεγγίσεων στο πλαίσιο των οποίων συσχετίζονται και συνδυάζονται με διάφορους τρόπους οι ποσοτικές και οι ποιοτικές μέθοδοι. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι οποίες κερδίζουν συνεχώς έδαφος στην σύγχρονη κοινωνική έρευνα, είτε η μια μέθοδος συμπληρώνει την άλλη, είτε οι διαφορετικές μεθοδολογίες εφαρμόζονται στη διερεύνηση διαφορετικών χαρακτηριστικών του ίδιου φαινομένου είτε εφαρμόζονται για την ανάλυση κοινών χαρακτηριστικών διαφορετικών κοινωνικών φαινομένων. Στη συνέχεια εξετάζονται συνοπτικά ορισμένες πλευρές του σχεδιασμού, της χρήσης και της εφαρμογής της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα.

3. Η μεθοδολογία των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα

Η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης συνίσταται σε ένα μεθοδολογικό εργαλείο άντλησης ποιοτικών δεδομένων, στοιχείων και πληροφοριών, μέσα από μια διαδικασία άμεσης αλληλεπίδρασης των συμμετεχόντων στην ομάδα και για ένα συγκεκριμένο και σαφώς καθορισμένο θέμα - ερευνητικό αντικείμενο (Morgan, 1997). Η μέθοδος διαφέρει από άλλες μεθόδους ομαδικών συνεντεύξεων, όπως π.χ. η Τεχνική των Δελφών (Delphi Technique), στο ότι προϋποθέτει την άμεση αλληλεπίδραση και οργανωμένη συζήτηση των συμμετεχόντων στην ομάδα. Ένας άλλος τρόπος εννοιολογικής οριοθέτησης της μεθόδου αυτής είναι το γεγονός ότι αποτελεί μια μέθοδο ομαδικής συνέντευξης η οποία διαφέρει και από τις δυο συνηθέστερες μεθόδους άντλησης ποιοτικών δεδομένων,

τη συμμετοχική παρατήρηση και την ατομική συνέντευξη (Morgan, 1998α).

Το βασικό χαρακτηριστικό της μεθόδου και η πιο σημαντική θεωρητική της αφητηρία είναι η αξιοποίηση, η κατανόηση και η ερμηνεία της «δυναμικής των ομάδων». Η κατανόηση των παραγόντων που επηρεάζουν την ομαδική συμπεριφορά και δυναμική, όπως π.χ. ατομικοί, διατομικοί και κοινωνικοί-διομαδικοί παράγοντες, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ερμηνεία, την αξιολόγηση και παρουσίαση των ποιοτικών δεδομένων που προκύπτουν και την αποφυγή προκαταλήψεων και λανθασμένων συμπερασμάτων. Μερικοί από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ομαδική δυναμική και την «απόδοση» μιας Ομάδας Εστίασης είναι τα φυσικά και ατομικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων, τα δημογραφικά τους χαρακτηριστικά, ο βαθμός συνεκτικότητας της ομάδας, οι συνδυασμοί ομοιογένειας-ετερογένειας της ομάδας προς ορισμένα χαρακτηριστικά, οι σχέσεις δύναμης και εξουσίας που προϋπάρχουν ή που αναπτύσσονται εντός της ομάδας και ο βαθμός συμμετοχής των μελών της ομάδας στις διαδικασίες αλληλεπίδρασης και οργανωμένης συζήτησης (Morgan, 1998α· Stewart and Shamdanasi, 1990).

Επιστημολογικά η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης συνδέεται με την άνοδο της κοινωνιολογίας της αναπαράστασης (interpretative sociology) και με τις παραδόσεις της συμβολικής αλληλεπίδρασης (symbolic interactionism) και της φαινομενολογίας (phenomenology) (Flick κ.ά., 2004). Από τη μια μεριά η φαινομενολογική ματιά αποδίδει έμφαση στην κατασκευή του νοήματος από τα κοινωνικά υποκείμενα, ενώ η παράδοση της συμβολικής αλληλεπίδρασης εστιάζει κυρίως στο ρόλο των συμβολικών συστημάτων επικοινωνίας στο σχηματισμό διυποκειμενικών κόσμων και κοινών νοημάτων (Hitzler and Eberle, 2004· Denzin, 2004). Στο πλαίσιο αυτό οι Ομάδες Εστίασης αναδεικνύονται σε μια μεθοδολογική επιλογή που επιτρέπει τη διερεύνηση του σχηματισμού διυποκειμενικού νοήματος μέσα από διαπραγμάτευση (meaning negotiation), όχι μόνο μετά από το σχηματισμό του νοήματος αυτού (όπως π.χ. συμβαίνει με τη μέθοδο της συνέντευξης σε βάθος) αλλά και κατά τη διάρκεια που αυτό παράγεται και αναπαράγεται (Bohnsack, 2004). Έτσι με τη χρήση της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης μπορούμε να διερευνήσουμε όχι μόνο το νόημα που αποδίδεται από τα κοινωνικά υποκείμενα σε μια σειρά από φαινόμενα και διαδικασίες αλλά και τους μηχανισμούς της συνεχούς παραγωγής και αναπαραγωγής του νοήματος αυτού μέσα από τη διατομική ή τη συλλογική αλληλεπίδραση.

Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης, σαν ποιοτική μεθοδολογία στην κοινωνική έρευνα, διαφέρει τόσο από τη συμμετοχική παρατήρηση όσο και από την ατομική συνέντευξη. Σε σχέση με τη συμμετοχική παρατήρηση η μέθοδος επιτρέπει την παρατήρηση, καταγραφή και ανάλυση της αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμων σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα και πάνω σε ένα και μόνο αντικείμενο καθορισμένο από τον ερευνητή. Αντίθετα η συμμετοχική παρατήρηση είναι λιγότερο «τεχνητή μέθοδος», αφού επιτρέπει την παρατήρηση της αλληλεπίδρασης στο πλαίσιο της «πραγματικής» κοινωνικής ζωής. Σε σχέση με τις ατομικές συνεντεύξεις έρευνας η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης υπερέχει, διότι περιέχει ως συστατικό της στοιχείο την άμεση αλληλεπίδραση και την ομαδική δυναμική, ενώ υστερεί στην έκταση του βάθους της επικοινωνίας και της ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ ερευνητή και του ερευνώμενου (Morgan, 1997· Karlowitz and Hoehn, 2001).

Η χρήση των Ομάδων Εστίασης στην κοινωνική έρευνα άρχισε από πολύ παλιά, κατά τη δεκαετία του 1920. Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η μέθοδος άρχισε να έχει ευρεία εφαρμογή στην έρευνα αγοράς και στο μάρκετινγκ, ενώ η εφαρμογή της ατόνησε σχετικά κατά τις επόμενες δεκαετίες. Το ενδιαφέρον για την εφαρμογή της μεθόδου στην κοινωνική έρευνα αυξήθηκε και ανανεώθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 κυρίως σε επιστημονικές περιοχές, όπως η δημογραφία, η επικοινωνιακή έρευνα, η κοινωνική ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία και η έρευνα αγοράς. Η ύπαρξη και η συνεχής επέκταση του ενδιαφέροντος, των μέσων, των δημοσιεύσεων και των εμπειρικών εφαρμογών της μεθόδου στις μέρες μας, την κατατάσσει ως μια από τις πιο αναπτυσσόμενες μεθόδους συλλογής ποιοτικών δεδομένων και ποιοτικής κοινωνικής έρευνας (Morgan, 1997).

4. Χρήσεις της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα: Αυτόνομη χρήση και σχέση με άλλες μεθόδους

Η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα βρίσκει αρκετές εφαρμογές κυρίως σε περιπτώσεις διερεύνησης της οργάνωσης και λειτουργίας οργανισμών και οργανωμέ-

νων κοινωνικών ομάδων, της λειτουργίας θεσμών και πλαισίων παραγωγής και εφαρμογής πολιτικής, της διερεύνησης της πολυπλοκότητας και της ποικιλομορφίας, καθώς και σε περιπτώσεις κοινωνικών καταστάσεων με έντονο το στοιχείο της ατομικής και ομαδικής αλληλεπίδρασης, των αντιθέσεων και της ανάγκης συντονισμού. Φυσικά για κάποιες περιπτώσεις η μέθοδος μπορεί να παίξει κεντρικό ρόλο, ενώ σε άλλες συμπληρωματικό ή περιορισμένο ρόλο. Αντίθετα, σε αρκετές περιπτώσεις η χρήση και η εφαρμογή της μεθόδου δεν συνίσταται όπως π.χ. σε περιπτώσεις που δεν υπάρχει η δυνατότητα πρακτικής αξιοποίησης των ερευνητικών αποτελεσμάτων ούτε η προοπτική να πραγματοποιηθεί αυτή στο μέλλον, σε περιπτώσεις σημαντικών προβλημάτων συνεκτικότητας και συνύπαρξης των συμμετεχόντων στην ομάδα, σε περιπτώσεις μη ικανοποιητικής συμμετοχής λόγω περιπλοκότητας του αντικείμενου και σε περιπτώσεις που απαιτούνται ειδικές και εξειδικευμένες γνώσεις από τους συμμετέχοντες (Stewart and Shamdanasi, 1990· Morgan, 1998α· Morgan, 1998β).

Ανάλογα με το ερευνητικό αντικείμενο και τους σκοπούς της έρευνας, η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης είναι δυνατόν να έχει αυτόνομη εφαρμογή ή να χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με άλλες μεθοδολογίες ποσοτικού ή ποιοτικού χαρακτήρα. Η αυτόνομη εφαρμογή της μεθόδου σημαίνει ότι αυτή αποτελεί και την πιο βασική ή και τη μοναδική μέθοδο άντλησης ποιοτικών δεδομένων και αποτελεσμάτων. Συνήθως ο τρόπος αυτός εφαρμόζεται σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η σημασία της διατομικής και διομαδικής αλληλεπίδρασης είναι αυξημένη και ο βασικός στόχος της έρευνας είναι η διερεύνηση και η δυναμική της αλληλεπίδρασης αυτής. Ένας άλλος τρόπος να δούμε την αυτόνομη εφαρμογή μεθόδου συνίσταται στη δυνατότητα της παρουσίασης των αποτελεσμάτων της Ομάδας Εστίασης αυτόνομα σε σχέση με τα αποτελέσματα που προκύπτουν από άλλες μεθόδους, και όχι τόσο στην έλλειψη συνδυασμού με άλλες μεθόδους (Morgan, 1997).

Ο συνηθέστερος τρόπος χρήσης και εφαρμογής των Ομάδων Εστίασης είναι σε συνδυασμό με άλλες μεθόδους ποιοτικού ή/και ποσοτικού χαρακτήρα στο πλαίσιο πολυμεθοδολογικών προσεγγίσεων και συγκεκριμένα με την ατομική συνέντευξη, τη συμμετοχική παρατήρηση, την ευρεία εμπειρική ποσοτική έρευνα ή απογραφική έρευνα (survey research) και το πείραμα. Ο σκοπός της συνδυασμένης χρήσης είναι ο συγκερασμός των θετικών στοιχείων κάθε μεθόδου, η συρρίκνωση των αδυναμιών κάθε μεμονωμένης μεθόδου, η αλληλοενίσχυσή τους, η διασταύρωση των ερευ-

νητικών ευρημάτων (triangulation), η ενίσχυση της εγκυρότητας της ερευνητικής προσπάθειας και η αποφυγή λανθασμένων συμπερασμάτων. Ειδικά σε σχέση με τις απογραφικές έρευνες, η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης χρησιμοποιείται για την πληρέστερη αρχική ποιοτική διερεύνηση των ερευνητικών ερωτημάτων και θεμάτων με σκοπό τον ικανοποιητικότερο σχεδιασμό των ερωτηματολογίων που θα χρησιμοποιηθούν κατά την διάρκεια της κύριας έρευνας. Αν και η χρήση της μεθόδου στο πλαίσιο της πειραματικής έρευνας στη σύγχρονη κοινωνική ψυχολογία είναι σχετικά περιορισμένη, αυτή εφαρμόζεται αρκετά σε περιπτώσεις εφαρμοσμένης πειραματικής έρευνας και ιδίως σε περιπτώσεις διερεύνησης του βαθμού αποδοχής και συμμετοχής κοινωνικών ομάδων σε προγράμματα τοπικής ανάπτυξης, ενδογενούς ανάπτυξης, κοινοτικών πρωτοβουλιών κ.λπ. (Morgan, 1997).

5. Σχεδιασμός έρευνας με Ομάδες Εστίασης

5.1. Το ερευνητικό πρόβλημα

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης είναι η σαφήνεια στην εννοιολογική οριοθέτηση του ερευνητικού προβλήματος. Ασφαλώς η οριοθέτηση του ερευνητικού προβλήματος καλύπτει μόνον ορισμένες πλευρές της κοινωνικής πραγματικότητας στην οποία αναφέρεται και εξαρτάται κυρίως από τη θεωρητική αφετηρία του ερευνητή. Αλλά καθώς η μέθοδος είναι ποιοτική, το ερευνητικό πρόβλημα θα πρέπει να έχει τέτοιο χαρακτήρα και να έχει διατυπωθεί με τέτοιο τρόπο ώστε η έμφαση να δίδεται στις ποιοτικές του πλευρές και συγκεκριμένα αυτές που έχουν να κάνουν με την αποκάλυψη δομών και κρυμμένων σχέσεων, αιτιακών συσχετίσεων και ανάλυσης διαδικασιών και ερμηνείας-κατανόησης.

Σε αρκετές περιπτώσεις το αντικείμενο της συνολικής έρευνας είναι διαφορετικό από το αντικείμενο συζήτησης και αλληλεπίδρασης στο πλαίσιο της Ομάδας Εστίασης. Αυτό μπορεί να συμβαίνει για μια σειρά από λόγους. Το αντικείμενο αλληλεπίδρασης στο πλαίσιο της Ομάδας Εστίασης μπορεί να αποτελεί μόνο μέρος του συνολικού ερευνητικού προβλήματος ή μπορεί να συμβάλλει στη διερεύνηση ορισμένων μόνο πλευρών του, ενώ άλλες πλευρές και διαστάσεις του ερευνώνται με διαφορετικούς τρόπους και

με διαφορετικές μεθόδους. Σε κάθε περίπτωση το συνολικό ερευνητικό πρόβλημα και το ειδικότερο αντικείμενο συζήτησης στο πλαίσιο της Ομάδας Εστίασης θα πρέπει να εξηγούνται με κάθε δυνατή λεπτομέρεια στους συμμετέχοντες. Η ενασχόληση της Ομάδας με «ψευδοαντικείμενα» ώστε έμμεσα και χωρίς να το συνειδητοποιούν οι συμμετέχοντες, ο ερευνητής να αντλεί πληροφορίες για το πραγματικό αντικείμενο που τον ενδιαφέρει, θα πρέπει να αποφεύγεται, διότι δημιουργεί μεγάλα προβλήματα ερευνητικής ηθικής και δεοντολογίας.

5.2. Σχεδιασμός: Συμμετέχοντες και δομή της Ομάδας

Η συμμετοχική έρευνα, δηλαδή η άμεση αλληλεπίδραση του ερευνητή και των μελών μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας είναι βασικό χαρακτηριστικό σχεδόν όλων των μεθοδολογιών που εφαρμόζονται στο πλαίσιο της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας. Ξεκινώντας από την σε βάθος αλληλεπίδραση μεταξύ του ερευνητή και του ερωτώμενου στο πλαίσιο της ατομικής συνέντευξης έως και τους διάφορους βαθμούς συμμετοχής του ερευνητή στην κοινωνική ζωή ομάδων που ερευνά στο πλαίσιο της συμμετοχικής παρατήρησης. Η συμμετοχή και η αλληλεπίδραση μπορεί να πάρει και πιο ολοκληρωμένες μορφές, όπως π.χ. στην περίπτωση της έρευνας συμμετοχικής δράσης, στο πλαίσιο της οποίας ο ερευνητής παίζει ενεργό ρόλο στην επίτευξη των στόχων της υπό έρευνα ομάδας. Η συμμετοχή δεν είναι ποτέ χωρίς κινδύνους π.χ. τον κίνδυνο της απώλειας της υποκειμενικότητας του ερευνητή και του ερευνητικού του προσανατολισμού.

Η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης είναι μια κατεξοχήν συμμετοχική διαδικασία παραγωγής ποιοτικών δεδομένων και πληροφοριών. Ο πιο κοινός και διαδεδομένος τρόπος επιλογής των συμμετεχόντων στην Ομάδα Εστίασης είναι η σκόπιμη δειγματοληψία (*purposive or convenience sampling*). Ο τρόπος αυτός συνίσταται στην επιλογή από τον ερευνητή προσώπων που θεωρεί ότι είναι χαρακτηριστικά, σχετικά με το υπό έρευνα αντικείμενο (Κυριαζή, 1999). Ο τρόπος αυτός βέβαια δεν εξασφαλίζει σε καμία περίπτωση την αντιπροσωπευτικότητα των συμμετεχόντων σε σχέση με έναν συνολικό πληθυσμό. Αλλά σε αρκετές περιπτώσεις ο στόχος δεν είναι τόσο η εξασφάλιση αντιπροσωπευτικότητας αλλά η διερεύνηση υπαρκτών τάσεων μέσα από την αλληλεπίδραση ατόμων που παίζουν έναν αυξημένο ρόλο σε συγκεκριμένες κοινωνικές διαδικασίες. Ο ερευνητής θα πρέπει να λαμβάνει πά-

να υπόψη του τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στην Ομάδα Εστίασης ώστε οι ερευνητικοί του στόχοι να είναι τόσο φιλόδοξοι όσο το επιτρέπουν τα χαρακτηριστικά αυτά.

Στο πλαίσιο χρήσης Ομάδων Εστίασης για έρευνες αγοράς, συνήθως οι συμμετέχοντες λαμβάνουν χρηματική αμοιβή ως αποζημίωση για το χρόνο συμμετοχής τους στην ομάδα. Στο πλαίσιο όμως της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας δεν συνηθίζονται κίνητρα άμεσης χρηματικής μορφής για τη συμμετοχή τους. Η ίδια η συμμετοχή στη διαδικασία είναι πολλές φορές ένα κίνητρο (Stewart and Shamdanasi, 1990). Επίσης η λεπτομερής εξήγηση από τον ερευνητή σε κάθε υποψήφιο συμμετέχοντα, του αντικείμενου της Ομάδας Εστίασης, της σπουδαιότητας της συμμετοχής σε αυτό και του ειδικού βάρους των αναμενόμενων αποτελεσμάτων για την συνολική κοινωνική έρευνα αυξάνει σημαντικά τις πιθανότητες θετικής ανταπόκρισης. Απαραίτητη θεωρείται και μια γενικότερη συζήτηση για την μελλοντική και ευρύτερη συμβολή της έρευνας στην κατανόηση κοινωνικών φαινομένων και διαδικασιών, στην επίλυση προβλημάτων ή στην αποτελεσματικότερη άσκηση πολιτικής. Σημαντικός παράγοντας για την επιτυχία μιας Ομάδας Εστίασης είναι, η επιλογή των συμμετεχόντων να γίνει με τέτοιο τρόπο ώστε κάθε ένας/μία από αυτούς να αισθάνεται άνετα και έτοιμος/η για ενεργό συμμετοχή και αλληλεπίδραση.

Τα στάδια σχηματισμού και αποδοτικής λειτουργίας μιας Ομάδας Εστίασης συνήθως είναι τα ακόλουθα: Το στάδιο της επιλογής των συμμετεχόντων και του σχηματισμού της ομάδας, το στάδιο της ενημέρωσης και πληροφόρησης για το αντικείμενο της Ομάδας Εστίασης και της έρευνας, το στάδιο του ορισμού κανόνων για τη διεξαγωγή της συζήτησης και τέλος το στάδιο της πραγματοποίησης της Ομάδας Εστίασης (Kueger and King, 1998). Όσον αφορά τον αριθμό των συμμετεχόντων η συνήθης πρακτική τον τοποθετεί περίπου από 6 έως 12 άτομα. Μια Ομάδα Εστίασης με αριθμό συμμετεχόντων κάτω από 5-6 άτομα θεωρείται ότι δεν εξασφαλίζει την απαραίτητη και ζητούμενη διατομική αλληλεπίδραση και ομαδική δυναμική, ενώ αντίθετα μια Ομάδα Εστίασης με αριθμό συμμετεχόντων πάνω από 12-13 άτομα είναι δύσκολο να ελεγχθεί από τον ερευνητή ή το διαμεσολαβητή και να εξασφαλίσει την ισότιμη συμμετοχή όλων (Stewart and Shamdanasi, 1990).

5.3. Σχεδιασμός του πλαισίου συζήτησης και των ερωτήσεων

Για την αποτελεσματική πραγματοποίηση μιας Ομάδας Εστίασης είναι απαραίτητη η λεπτομερής προετοιμασία από τον ερευνητή ενός πλαισίου συζήτησης το οποίο θα περιλαμβάνει την ακριβή και σαφή οριοθέτηση του θέματος της συζήτησης, πληροφορίες σε γραπτή κυρίως μορφή σχετικά με το θέμα ή παρόμοιες ερευνητικές προσπάθειες του παρελθόντος και μια σειρά από κρίσιμα σημεία ξεκινώντας από τα γενικά και προχωρώντας προς τα πιο εξειδικευμένα. Το πλαίσιο συζήτησης θα πρέπει να είναι προετοιμασμένο με τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζει σαφήνεια, επαρκή πληροφόρηση, κάλυψη όλων των πλευρών του υπό έρευνα αντικειμένου, ουσιαστική άντληση πληροφορίας, ισότιμη και ενεργό συμμετοχή και συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια συζήτησης που συνήθως δεν ξεπερνούν τις 2 ώρες (Morgan, 1997).

Το πλαίσιο της συνέντευξης θα πρέπει να περιλαμβάνει και μια σειρά από ερωτήσεις οι οποίες σχηματικά χωρίζονται σε διάφορες κατηγορίες. Οι πιο συνηθισμένες είναι οι ακόλουθες:

- Ερωτήσεις έναρξης της συζήτησης. Είναι ερωτήσεις με βασικό στόχο την αύξηση της συνεκτικότητας της ομάδας και του τονισμού των κοινών της χαρακτηριστικών και όχι την άντληση ουσιαστικής πληροφορίας.
- Εισαγωγικές ερωτήσεις. Είναι ερωτήσεις που αφορούν το γενικό θέμα συζήτησης στο πλαίσιο της Ομάδας Εστίασης, προκαλώντας αρχικές τοποθετήσεις σχετικά με το θέμα από όλους τους συμμετέχοντες.
- Μεταβατικές ερωτήσεις. Ο σκοπός των ερωτήσεων αυτών είναι η καθοδήγηση της συζήτησης στα ουσιαστικά και πιο κρίσιμα σημεία της.
- Ερωτήσεις κλειδιά. Οι ερωτήσεις αυτές κατευθύνουν τη συζήτηση και την αλληλεπίδραση στα κρίσιμα σημεία του υπό έρευνα αντικειμένου. Είναι οι πιο σημαντικές από τις ερωτήσεις στο πλαίσιο ενός focus group και θα πρέπει να ετοιμάζονται από πριν με ιδιαίτερη προσοχή.
- Συμπερασματικές ερωτήσεις. Οι ερωτήσεις αυτές κλείνουν τη συζήτηση, βοηθούν στη διεξαγωγή συμπερασμάτων καθώς και στη συνειδητοποίηση του βαθμού ομοιογένειας των απόψεων και στάσεων των συμμετεχόντων (Krueger, 1998β).

Κρίσιμοι παράγοντες στο σχεδιασμό του πλαισίου της συζήτη-

σης και των ερωτήσεων είναι η χρήση της γλώσσας, ο βαθμός πολυπλοκότητας της συζήτησης και των ερωτήσεων, ο βαθμός δόμησης των ερωτήσεων, ο βαθμός ελευθερίας της συζήτησης και η σχέση σχεδιασμένων από πριν και μη σχεδιασμένων από πριν ερωτήσεων και θεμάτων. Οι παράγοντες αυτοί εξαρτώνται κάθε φορά από το χαρακτήρα του συγκεκριμένου ερευνητικού αντικειμένου, από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων, από τη δυναμική της ομάδας που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της Ομάδας Εστίασης και από τις επιλογές έμφασης του ερευνητή.

4.4. Ο ρόλος του διαμεσολαβητή (moderator) στην Ομάδα Εστίασης

Ο ρόλος του διαμεσολαβητή (που μπορεί να είναι ο ίδιος ο ερευνητής ή κάποιος συνεργάτης του ειδικευμένος στη μέθοδο) είναι κρίσιμος για την επιτυχή διεξαγωγή της έρευνας. Ο διαμεσολαβητής είναι αυτός που θέτει και οριοθετεί τους κανόνες της συζήτησης, θέτει τα θέματα και τις ερωτήσεις και γενικότερα κατευθύνει, παρατηρεί και καταγράφει την αλληλεπίδραση στο πλαίσιο μιας Ομάδας Εστίασης. Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνουν κάποιες ειδικότερες παρατηρήσεις σχετικά με το ρόλο του διαμεσολαβητή (Stewart and Shamdanasi, 1990· Morgan, 1997· Krueger, 1998γ):

- Ο διαμεσολαβητής θέτει τα θέματα και τις ερωτήσεις και κατευθύνει τη συζήτηση δίχως να συμμετέχει σε αυτήν ουσιαστικά. Η ουσιαστική συμμετοχή θα ενείχε τον κίνδυνο επηρεασμού του περιεχομένου της αλληλεπίδρασης και θα συνέβαλλε στη μείωση της αξιοπιστίας των αποτελεσμάτων της Ομάδας Εστίασης.
- Ο διαμεσολαβητής θα πρέπει να διαθέτει μια σειρά από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως οργανωτικό πνεύμα, δεξιότητες επικοινωνίας, ευρύτητα πνεύματος και θετική αντιμετώπιση νέων ιδεών και προτάσεων και πραγματικό ενδιαφέρον για το υπό έρευνα αντικείμενο. Είναι κρίσιμο να απουσιάζει κάθε διάθεση επιβολής συγκεκριμένων απόψεων και απεριόριστη διάθεση και δυνατότητα ακρόασης των θέσεων, απόψεων και εμπειριών των συμμετεχόντων.
- Ανάλογα με την περίπτωση ο ρόλος του διαμεσολαβητή μπορεί να είναι αυξημένος ή περιορισμένος. Σε αρκετές περιπτώσεις κοινωνικής έρευνας ευαίσθητων και ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων ο ρόλος του διαμεσολαβητή είναι περιορισμένος. Συνίστα-

ται κυρίως στην εισαγωγή κρίσιμων θεμάτων στη συζήτηση και στην ενθάρρυνση των συμμετεχόντων για ενεργό συμμετοχή και αλληλεπίδραση.

- Ο διαμεσολαβητής θα πρέπει να είναι άρτια προετοιμασμένος για τη διεξαγωγή της Ομάδας Εστίασης έχοντας επαρκή γνώση για το αντικείμενο της έρευνας και ένα συνεκτικό και ρεαλιστικό πλαίσιο συζήτησης. Θα πρέπει επίσης να είναι σε θέση να αντιμετωπίζει προβλήματα που είναι δυνατόν να ανακύψουν κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της Ομάδας Εστίασης. Τέτοια προβλήματα μπορεί να είναι π.χ. η άνιση συμμετοχή στη συζήτηση, η μονοπώληση της συζήτησης από κάποιον/α ή κάποιους συμμετέχοντες, η έκφραση απόψεων «αυθεντίας», οι προσωπικές επιθέσεις μεταξύ των συμμετεχόντων, η δημιουργία δυσμενούς κλίματος κ.λπ.
- Ο διαμεσολαβητής της Ομάδας Εστίασης συνοδεύεται κατά τη διεξαγωγή της έρευνας από έναν ή περισσότερους βοηθούς. Ο ρόλος των συνεργατών του διαμεσολαβητή είναι η αναλυτική καταγραφή των απόψεων και της πορείας της αλληλεπίδρασης με γραπτό και ηλεκτρονικό τρόπο και συνήθως ταυτόχρονα και με τους δυο τρόπους. Οι σημειώσεις κατά τη διάρκεια της Ομάδας Εστίασης θα πρέπει να κρατούνται με οργανωμένο τρόπο και κατά θέματα ώστε να διευκολύνεται η κωδικοποίηση και η ανάλυση των αποτελεσμάτων στη συνέχεια. Ιδιαίτερα για το θέμα της ηλεκτρονικής καταγραφής θα πρέπει να σημειωθεί ότι θα πρέπει να γίνεται με τη συναίνεση των συμμετεχόντων και θα πρέπει να αποφεύγονται οι κρυφές μαγνητοφωνήσεις για λόγους ερευνητικής ηθικής και δεοντολογίας.

4.5. Ανάλυση των αποτελεσμάτων

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων κάθε ποιοτικής έρευνας και των αποτελεσμάτων από έρευνες που χρησιμοποιούν focus groups είναι απαιτητική υπόθεση. Δεν υπάρχουν γενικοί κανόνες ανάλυσης αποτελεσμάτων ποιοτικής έρευνας γενικά και Ομάδων Εστίασης ειδικότερα, αλλά κάποια σημεία αξίζει στο σημείο αυτό να σημειωθούν (Morgan, 1997· Krueger, 1998α· Λάζος, 1998· Κυριαζή, 1999):

- Η ύπαρξη αναλυτικού και θεωρητικού πλαισίου, πριν από τη διεξαγωγή της έρευνας πολλές φορές υποβοηθά την ερευνητική διαδικασία. Το πλαίσιο αυτό θα πρέπει να είναι εύκολα με-

ταβαλλόμενο ανάλογα με τα αποτελέσματα και τα ευρήματα της έρευνας. Σε καμία περίπτωση τα ευρήματα δεν θα πρέπει να προσαρμόζονται στις ανάγκες του αρχικού αναλυτικού πλαισίου ή να παρουσιάζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να επιβεβαιώνουν το αρχικό πλαίσιο.

-Το πρόβλημα της γενίκευσης θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με πολύ προσοχή. Ο βασικός στόχος των Ομάδων Εστίασης δεν είναι η γενίκευση αλλά η σε βάθος μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων, η αποκάλυψη τάσεων και η ανάλυση διαδικασιών. Παρ' όλα αυτά ένας προσεκτικός και αξιόπιστος σχεδιασμός μπορεί να εγγυηθεί έναν συγκεκριμένο βαθμό γενίκευσης ιδιαίτερα όταν τα αποτελέσματα διασταυρώνονται και μέσα από άλλες μεθόδους.

-Η ανάλυση των αποτελεσμάτων μπορεί να διεξαχθεί με αποτελεσματική κωδικοποίηση των ευρημάτων της Ομάδας Εστίασης τα οποία μπορεί να έχουν γραπτή ή/και ηλεκτρονική μορφή. Σε αρκετές περιπτώσεις η χρήση ειδικού λογισμικού επεξεργασίας και ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων (π.χ. του NUDIST, του winMAX ή άλλων) είναι εξαιρετικά χρήσιμη (Ιωσηφίδης, 2002).

-Η ανάλυση θα πρέπει να ανταποκρίνεται στα πραγματικά ευρήματα της έρευνας και θα πρέπει στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό, να διέπεται από τις αρχές της εγκυρότητας μέσω διασταύρωσης των δεδομένων, της διάκρισης των ενδιαφερόντων από τα σημαντικά και κρίσιμα ζητήματα, της ακρίβειας της αναπαράστασης και ερμηνείας απόψεων και στάσεων των συμμετεχόντων, της αποκάλυψης και ανάλυσης αιτιακών σχέσεων και σχέσεων συσχέτισης, της αποκάλυψης σχέσεων δύναμης και εξουσίας εντός της Ομάδας Εστίασης και ευρύτερα κ.λπ.

4.6. Μερικές εφαρμογές της μεθόδου στην ποιοτική κοινωνική έρευνα

Μια σημαντική εφαρμογή της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης αναφέρεται στην εθνογραφία της επικοινωνίας (ethnography of communication). Σύμφωνα με την Suter (2000) η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης χαρακτηρίζεται από σαφή πλεονεκτήματα, διότι επιτρέπει την παρατήρηση, καταγραφή και ανάλυση της αλληλεπίδρασης (interaction) μεταξύ των συμμετεχόντων η οποία είναι εξαιρετικά δύσκολο να διερευνηθεί με τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης και σε πολλές περιπτώσεις εφαρμόζεται συμπληρωματικά με αυτή. Η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης βρίσκει

επίσης εκτεταμένη εφαρμογή σε πολυμεθοδολογικά και διεπιστημονικά ερευνητικά προγράμματα. Η χρήση της είναι κρίσιμη στη διαμόρφωση και στο σχηματισμό ερωτηματολογίων για δειγματοληπτικές έρευνες (survey research), στη διατύπωση υποθέσεων και ερευνητικών ερωτημάτων προς διερεύνηση και στη διαμόρφωση οδηγών συνέντευξης (interview guide) (Nassar-McMillan and Borders, 2002).

Στο σημείο αυτό είναι ενδιαφέρον να δούμε πώς εφαρμόζεται η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα, μέσα από δυο συγκεκριμένα ερευνητικά παραδείγματα. Το πρώτο παράδειγμα αφορά στην εφαρμογή της μεθόδου με απώτερο στόχο την ανάπτυξη ενός έγκυρου και αξιόπιστου ερωτηματολογίου το οποίο χρησιμοποιήθηκε σε μια εκτακτική ποσοτική έρευνα (survey research). Το δεύτερο παράδειγμα αφορά στην αυτόνομη χρήση της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα.

Το πρώτο ερευνητικό παράδειγμα αναφέρεται στη χρήση της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης στο πλαίσιο πολυμεθοδολογικών προσεγγίσεων και πιο συγκεκριμένα στη χρήση τους σαν ένα διερευνητικό στάδιο για το σχηματισμό ενός ερωτηματολογίου δειγματοληπτικής έρευνας. Το αντικείμενο της διαδικασίας αυτής ήταν η ανάπτυξη ενός ερωτηματολογίου διερεύνησης της συμπεριφοράς που σχετίζεται με την εθελοντική εργασία στον τομέα της ψυχικής υγείας (Volunteer Work Behavior Questionnaire) (Nassar, McMillan and Borders, 2002). Η επιλογή της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης για τη διατύπωση των κατάλληλων ερωτήσεων που θα αφορούν το γενικό πληθυσμό των εθελοντών στον τομέα της ψυχικής υγείας, έγινε λόγω της μη ύπαρξης ανάλογων εγχειρημάτων στο παρελθόν και λόγω της πολύ περιορισμένης προϋπάρχουσας γνώσης για το ζήτημα αυτό. Οι συμμετέχοντες επιλέχθηκαν από τους τρεις πιο διαδεδομένους υπο-τομείς της εθελοντικής εργασίας ψυχικής υγείας και πιο συγκεκριμένα από τον τομέα παροχής εθελοντικών υπηρεσιών στα νοσοκομεία, από τον τομέα αντιμετώπισης κρίσεων και από τον τομέα της οικογενειακής συμβουλευτικής. Η διάρκεια της ομάδας εστίασης που σχηματίστηκε ήταν περίπου μιάμιση ώρα και αρχικά κατέληξε στη διατύπωση εκατόν τριάντα (130) κλειστών ερωτήσεων για τη δειγματοληπτική έρευνα. Στη συνέχεια οι ερωτήσεις αυτές αξιολογήθηκαν περαιτέρω και το τελικό αποτέλεσμα ήταν η διατύπωση ενενήντα εννέα (99) κλειστών ερωτήσεων. Αξίζει να σημειωθεί ότι για αρκετές ερωτήσεις η διαδικασία προχώρησε αρκετά γρήγορα,

ενώ για άλλες επιτεύχθηκε συναίνεση ανάμεσα στους συμμετέχοντες μετά από σχετικά εκτεταμένη συζήτηση για την καταλληλότητά τους και το διυποκειμενικό τους νόημα.

Το δεύτερο ερευνητικό παράδειγμα αφορά στη χρήση των Ομάδων Εστίασης για την αξιολόγηση του Τμήματος Ανθρώπινης Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου της Βιρτζίνια, ΗΠΑ (Linville κ.ά., 2003). Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής έλαβαν χώρα δυο Ομάδες Εστίασης μεταπτυχιακών φοιτητών και το γενικό της αντικείμενο ήταν η διερεύνηση κρίσιμων διαστάσεων της ακαδημαϊκής ζωής από την πλευρά των αντιλήψεων των μεταπτυχιακών φοιτητών. Πιο συγκεκριμένα διερευνήθηκαν ζητήματα, όπως οι θετικές και οι αρνητικές πλευρές του Τμήματος, οι αναπαραστάσεις των συμμετεχόντων για την ακαδημαϊκή ζωή και για την προοπτική εισόδου στην αγορά εργασίας, οι σχέσεις μεταξύ των φοιτητών, μεταξύ των φοιτητών και των διδασκόντων, η ποιότητα της διδασκαλίας και της ερευνητικής κατάρτισης, καθώς και ζητήματα σχέσεων φύλου, πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων και εξουσίας. Τα αποτελέσματα της έρευνας συνέβαλαν στη διερεύνηση των αναπαραστάσεων των φοιτητών για την ακαδημαϊκή ζωή στην ολότητά της, με έμφαση στις μη μετρήσιμες, «ποιοτικές» διαστάσεις της, όπως είναι οι ρουτίνες και οι διαδικασίες αλληλεπίδρασης μεταξύ των μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας και οι αντιλήψεις για το σχηματισμό επίσημων και ανεπίσημων κανόνων (norms) που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη κοινότητα.

6. Συμπεράσματα

Ο βασικός στόχος του άρθρου αυτού δεν ήταν φυσικά η συνολική κάλυψη του θέματος της χρήσης και εφαρμογής της μεθοδολογίας των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Ήταν η συνοπτική ανάλυση ορισμένων κρίσιμων πλευρών της εφαρμογής της μεθόδου, η ανάδειξη των πλεονεκτημάτων, των αδυναμιών και της χρησιμότητάς της στην κοινωνική έρευνα και η συμβολή στην κατανόηση του ρόλου που παίζει στο πλαίσιο του συνόλου των μεθοδολογικών εργαλείων που έχει στη διάθεσή της η σύγχρονη κοινωνική έρευνα.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους κριτές της εργασίας αυτής για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους.

Βιβλιογραφία

- Ιωσηφίδης Θ., «Η χρήση Η/Υ στην ανάλυση δεδομένων ποιοτικής κοινωνικής έρευνας», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. Θ', τεύχ. 33, 2002, σελ. 111-131.
- Κυριαζή Ν., *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Λάζος Γ., *Το Πρόβλημα της Ποιοτικής Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1998.
- Bohnsack R., «Group discussion and focus groups», στο: Flick U., Kardoff von E. and Steinke I. (eds), *A Companion to Qualitative Research*, Sage, London, 2004, σελ. 214-221.
- Denzin N.K., «Symbolic Interactionism», στο: Flick U., Kardoff von E. and Steinke I. (eds), *A Companion to Qualitative Research*, Sage, London, 2004, σελ. 81-88.
- Flick U., Kardoff von E. and Steinke I., (eds), *A Companion to Qualitative Research*, Sage, London, 2004.
- Hitzler R. and Eberle, T.S., «Phenomenological life-world analysis», στο: Flick U., Kardoff von E. and Steinke I. (eds), *A Companion to Qualitative Research*, Sage, London, 2004, σελ. 67-71.
- Kaplowitz M.D. and Hoehn J.P., «Do focus groups and individual interviews reveal the same information for national resource valuation?», *Ecological Economics* 36, 2001, σελ. 237-247.
- Krueger R.A., *Analysing and Reporting Focus Group Results*, Sage, Thousand Oaks, 1998α.
- Krueger R.A., *Developing Questions for Focus Groups*, Sage, Thousand Oaks, 1998β.
- Krueger R.A., *Moderating Focus Groups*, Sage, Thousand Oaks, 1998γ.
- Krueger R.A. and King A.J., *Involving Community Members in Focus Groups*, Sage, Thousand Oaks, 1998.
- Nassar-McMillan S.C. and Borders D.A., «Use of Focus Groups in Survey Item Development», *The Qualitative Report*, vol. 7, 2002 (<http://www.nova.edu/ssss/QR/QR7-1/nassar.html>).
- Suter E.A., «Focus Groups in Ethnography of Communication: Expanding Topics of Inquiry beyond Participant Observation», *The Qualitative Report*, vol. 1, 2, 2000 (<http://www.nova.edu/ssss/QR/QR5-1/suter.html>).

Linville D., Fruhauf C.A. and Piercy F.P., «Using Participatory Focus Groups of Graduate Students to Improve Academic Departments: A Case Example», *The Qualitative Report*, vol. 8, 2, 2003 (<http://www.nova.edu/ssss/QR/QR8-2/linville.pdf>)

Morgan D.L., *Focus Groups as Qualitative Research*, Sage, Thousand Oaks, 1997.

Morgan D.L., *Planning Focus Groups*, Sage, Thousand Oaks, 1998a.

Morgan D.L., *The Focus Group Guidebook*, Sage, Thousand Oaks, 1998β.

Stewart D.W. and Shamdasani P.N., *Focus Groups: Theory and Practice*, Sage, Newbury Park, 1990.

